

Application of the Theory of "Crisis" in Historical Sciences: A Case Study of *the Ideology of the Iranian Constitutional Movement* by Adamiyat

Fatemeh Ahmadvand^{✉1}

1. Corresponding Author, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. Email: ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	Spragens's theory of crisis is presented to understand political ideas in the form of dividing the text of thought into propositions focused on the crisis, the causes of the crisis, the solution to the crisis, and an ideal society without crisis. The present study, by utilizing this theory, attempts to understand the dominant thought in the book <i>The Ideology of the Iranian Constitutional Movement</i> written by Fereydoun Adamiyat, using a library method and the method of content analysis. The assumption of this study is that the historian of thought and society, which carries the changes in thought, practically acts as a political theorist by analyzing and selecting reports. Therefore, by relying on the commonality of both fields of political thought and history in relying on the text, it is possible to reread the Adamiyat's <i>The Ideology</i> from the perspective of Spragens' theory. The achievement of this study shows that Adamiyat, like a political thinker, also believed in the existence of a crisis in the society he narrated in his work. This crisis had manifested itself in political, social, and economic forms, and Iranian society was suffering from it on the eve of constitutionalism. Adamiyat considers the causes of this crisis to be Absolutism, i.e., the absence of the rule of law and the Iranian society's lack of a legislative assembly and an efficient government based on the law, and he considers constitutionalism to be the way out of it, relying on the creation of a legislative assembly and the establishment of a government based on the spirit of Iranian nationality. An analysis of the work's themes shows that Adamiyat's ideal society is a modernized Iranian society in the Western style, in which the concepts of people, rights, and freedom are given authority and a structure based on law, a parliament, and an efficient government are put into practice.
Article History: 29, November, 2024	
In Revised Form: 4, January, 2025	
Accepted: 2, February, 2025	
Published Online: 10, March, 2025	
Keywords: Fereydoun Adamiyat, Thomas Spragens, constitutionalism, crisis theory	

Cite this The Author (s): Ahmadvand, F., (2024-2025). Application of the Theory of "Crisis" in Historical Sciences: A Case Study of *the Ideology of the Iranian Constitutional Movement* by Adamiyat, Historical Sciences Studies, Vol.16, No 2, Serial No.38 – Autumn & Winter: (1-26)- <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.386212.473758>

© The Author(s): Ahmadvand, F., Publisher: University of Tehran

1. Introduction

The crisis theory of Tomas Spragens is one of the most famous approaches to understanding political thought, but the application of this theory may not be limited to political science. The present study has attempted to assess the feasibility of applying this theory in historical science by raising the main question of whether the four stages of crisis, the roots of the crisis, the solution to the crisis, and the ideal or crisis-free society are consistent with the narrative of Fereydoun Adamiyat in *the Ideology of the Iranian Constitutional Movement*.

Since Adamiyat is one of the most famous and influential contemporary Iranian historians and his focus has been on the constitutional era of Iran, the possibility of applying the crisis theory in his work was a guess that first occurred to the researcher. Next, the researcher attempted to make a preliminary speculation about his theory by analyzing the contents of the work based on the model of the four stages of the crisis theory. This speculation was successful because the themes extracted from the titles of the chapters and sections to the content of the reports used by the historian and his analyses showed a good match between the themes of the work and the theory of crisis, and this relationship was shown in the frequency of the themes and also in the form of some shapes.

After extracting the themes and their frequencies, a final analysis was made regarding the lateral relationship of the theory of crisis with the work under study. Accordingly, the main claim of this research can be put forward: when a historian studies the history of social and political thought in a specific period and society and presents a historiographical research text, this text has many similarities with a text with the content of political thought, with the apparent distinction that in the text of political thought, the thinker presents reports and descriptions from his own language and perspective, but the historian of political thought obtains and presents these reports and descriptions from other people who lived in the historical period in question.

Thus, the present paper has shown that in the Iranian society of the constitutional era, humanity has considered political absolutism, i.e. lawlessness and tyranny, to be the root of the crisis of social disintegration, poverty, lack of access, and political and economic turmoil, and has considered constitutionalism, i.e. the rule of law with an efficient parliament and law, as the solution to this crisis. From a cognitive perspective, the desired utopia of Iranians in the constitutional era is a developed and law-based society modeled after Western European societies.

The Iranian constitutional utopia was in fact the model of social and individual life in developed European countries, Russia, and the United States, which had been able to create a model of rule of law based on a policy-making parliament, and the king was only a symbol of their territorial unity. The image of this utopia was formed as a result of the boom in Iranian relations with Europe and Russia during Iran's entry into the era of modernism, and some reports indicate that even the highest Iranian officials, such as the Shah and ministers, regularly paid attention to this utopia. But what caused the Iranian constitutional revolution was the spread of poverty, underdevelopment, and general dissatisfaction among different segments of the population, and society considered the lack of a comprehensive, collective, and justice-oriented law to be the cause. Therefore, in a general effort by political and social elites and even concerned statesmen, constitutionalism was achieved to achieve the desired freedom, have a parliament, the efficiency of the government, restore people's rights, and respect for the identity of the general public as citizens.

Beyond a case study, the present study demonstrates the interdisciplinary relationship between the fields of historical sciences and political sciences from the perspective of Spragens's crisis theory. In other words, this research showed that the historian of thought is in fact the same as the political thinker. That is, when the historian of political and social thought tries to analyze and present a final grand narrative by collecting scattered historical reports, he plays the role of a political thinker and selected reports present an analysis that is consistent with his understanding of the crisis in the historical period in question. All subsequent stages, namely the roots of the crisis, the solution to the crisis, and the utopia of the crisis, also occur in the same way, based on the historian's understanding of the historical period in question. Therefore, the historian of political and social thought can be considered the same political and social thinker who expresses his thoughts through selecting reports, presenting analyses, and expressing a final narrative from his cognitive perspective.

کاربست نظریه «بحران» در علوم تاریخی: مطالعه موردی /ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران آدمیت

فاطمه احمدوند^۱

ahmadvand@isr.ikiu.ac.ir

۱. نویسنده مسئول گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۰۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۴

نظریه بحران اسپریگنز برای فهم اندیشه‌های سیاسی در قالبی از تقسیم متن اندیشه به گزاره‌های معطوف به بحران، علل بحران، راه‌حل بحران و جامعه آرمانی بدون بحران ارائه شده است. پژوهش حاضر با بهره‌مندی از این نظریه تلاش دارد با شیوه‌ای کتابخانه‌ای و روش تحلیل مضامین به شناخت اندیشه حاکم بر کتاب /ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران نوشته فریدون آدمیت بپردازد. مفروض این پژوهش بر آن است که تاریخ‌نگار اندیشه و جامعه حامل تحولات اندیشه، با تحلیل‌ها و انتخاب گزارش‌ها، عملاً در مقام یک نظریه‌پرداز سیاسی عمل می‌کند. از این رو، با تکیه بر اشتراک دو حوزه اندیشه سیاسی و تاریخ در تکیه بر متن، می‌توان کتاب /ایدئولوژی آدمیت را از منظر نظریه اسپریگنز بازخوانی کرد. دستاورد این پژوهش نشان می‌دهد که آدمیت نیز به مانند یک اندیشمند سیاسی در اثر خود قائل به وجود بحران در جامعه مورد روایت خویش بوده است. این بحران در اشکال سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بروز یافته بود و جامعه ایران در آستانه مشروطیت از آن رنج می‌برد. آدمیت علل این بحران را در مطلقیت یعنی نبود حکومت قانون و بی‌بهره ماندن جامعه ایرانی از مجلس قانون‌گذار و دولت کارآمد مبتنی بر قانون می‌داند و مشروطیت را راه برون‌رفت از آن با تکیه بر ایجاد مجلس قانون‌گذار و برقراری دولت با تکیه بر روحیه ملیت ایرانی می‌داند. تحلیل مضامین اثر نشان می‌دهد که جامعه آرمانی مدنظر آدمیت، جامعه ایرانی مدرن شده به سبک غربی بوده که در آن مفاهیم مردم، حقوق و آزادی مرجعیت یافته ساختاری مبتنی بر قانون، مجلس و دولت کارآمد کارکرد یافته باشند.

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۱۲/۲۰

واژه‌های کلیدی: فریدون آدمیت، توماس اسپریگنز، مشروطیت، نظریه بحران

استناد: احمدوند، فاطمه؛ (۱۴۰۳). کاربست نظریه «بحران» در علوم تاریخی: مطالعه موردی /ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران آدمیت، پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان، شماره پیاپی ۳۸- (۱-۲۶).

DOI: 10.22059/jhss.2025.386212.473758

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

<https://doi.org/10.22059/jhss.2025.386212.473758>

۱. مقدمه

از دیرباز، حوزه‌های مختلف علوم با یکدیگر در ارتباط بوده‌اند و امروزه این ارتباطات، بینارشته‌های مختلف را شکل داشته است. ارتباطات میان علوم می‌تواند از منظر داده‌ها، روش، رویکرد و تحلیل حاصل شود. علم تاریخ نیز از این امر مستثنا نیست و هم‌چنان که از ادوار گذشته تا امروز با زمینه‌هایی مانند نسب‌شناسی، حدیث‌شناسی و گرایش‌های مختلف تفسیری در ارتباط بوده، در دوران معاصر نیز با رشته‌های مختلف، به‌ویژه در حوزه‌های علوم انسانی، میان‌رشته‌هایی مانند جغرافیای تاریخی، اندیشه سیاسی، تاریخ اجتماعی و تاریخ اقتصاد را شکل می‌دهد.

در این میان، رابطه میان علوم سیاسی و علوم تاریخی حوزه‌ای از علم را تشکیل می‌دهد، به‌ویژه که به سبب ارتباط عجین و مستقیم هر دو حوزه با خواسته‌ها و تمایلات سیاسی انسان، تدابیر انسانی، اندیشه معطوف به قدرت و حکمرانی و بروز تحولات مختلف سیاسی در ادوار مختلف، در بسیاری مقاطع مطالعه داده‌ها و تحلیل‌های این دو حوزه نیازمند بهره‌مندی از روایت در ذیل علم تاریخ است و این روایت می‌تواند با نظریه‌های مختلف علوم سیاسی خوانش و تحلیل شود.

در علوم سیاسی، رهیافت و یا نظریه مفهومی «بحران» که در نیمه دوم سده بیستم توسط توماس اسپریگنز^۱ مطرح گردید، یکی از شناخته‌شده‌ترین نظریه‌های علوم سیاسی به شمار می‌آید که به سبب ماهیت ساده و کارا می‌تواند در شناخت متون مختلف اندیشه سیاسی کاربرست داشته باشد. در حقیقت، نظریه بحران می‌کوشد تا هر متن اندیشه سیاسی را در قالبی از مراحل چهارگانه بحران بازخوانی کند. اینک پژوهش حاضر مسأله اصلی خود را تبیین رابطه کاربرست نظریه بحران اسپریگنز در مطالعه علوم تاریخی، با مطالعه موردی کتاب *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، طرح نموده است. اصلی‌ترین هادی این مسأله یا به عبارت دیگر، مبنای مفروض آن این بوده است که در رهیافت اسپریگنز «متن» اندیشه سیاسی مبنای تحلیل برای تشخیص مراحل «بحران – ایده‌آل» در اندیشه سیاسی است و از آن‌جا که «متن» در روایت تاریخ نیز رکن محوری در بیان اندیشه تاریخ‌نگار محسوب می‌شود، منطقاً متن تاریخ‌نگارانه می‌بایست مراحل «بحران – ایده‌آل» اسپریگنزی را در برداشته باشد. برای سنجش احتمال کاربرست نظریه بحران اسپریگنز در تحلیل روایت تاریخ‌نگارانه، پژوهش حاضر به سراغ متنی مشخص به زبان فارسی از یکی

از شناخته‌شده‌ترین تاریخ‌نگاران معاصر ایران یعنی کتاب *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران* نوشته فریدون آدمیت رفته است.

پژوهش حاضر برای تبیین مسأله اصلی خود یعنی نشان دادن کاربست نظریه بحران اسپریگنز در کتاب *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران* به ارائه این پرسش محوری پرداخته است:

۱. آیا مراحل چهارگانه «بحران، علل بحران، راه‌حل بحران و جامعه آرمانی» در نظریه اسپریگنز قابل بازشناسی در روایت آدمیت از نهضت مشروطیت ایران خواهد بود؟ برای پاسخ به این پرسش، فرضیه ذیل قابل ارائه به نظر می‌رسد:

۲. آدمیت در بیان روایت تحلیلی خود از تاریخ مشروطیت ایران، نه در مقام گزارشگر رویدادهای پراکنده بی‌ارتباط با یکدیگر، بلکه در مقام بازیگرانه اندیشمندی سیاسی ظاهر شده است که از میان حوادثی با زنجیره‌های ارتباطی نامشخص، توانسته است یک روایت منسجم از بحران در جامعه ایرانی، بازشناسی علل این بحران، راهبردهای خروج از این بحران را در مقام یک اندیشمند تجویز و جامعه آرمانی ایرانی بدون بحران را طراحی ارائه کند و بدین ترتیب، روایت تحلیلی – تاریخی او در حقیقت بیان‌گر نظریه سیاسی اوست.

۲. مبانی نظری

این پژوهش به شیوه‌ای کتابخانه و با بهره‌گیری از روش توصیفی و نیز تحلیل مضامین سامان‌یافته و چارچوب مفهومی بحران اسپریگنز شالوده نظری آن را راهبری کرده است. نظریه مفهومی توماس اسپریگنز^۱ در کتاب *فهم نظریه‌های سیاسی*^۲ او مطرح شده است. تلاش اسپریگنز در این اثر آن است که با بیانی ساده میان جامعه مورد کاوش اندیشمند با نظریه سیاسی او، یک رابطه «بحران – حل بحران» را طراحی کند (اسپریگنز، ۱۳۹۷). اسپریگنز اندیشه سیاسی را محصول رنج اندیشمند از بحران زمانه می‌داند، اما قائل بدان است که اندیشمند در برابر رنج حاصل از بحران جامعه خود دچار انفعال، منفعت‌طلبی، تغافل‌ورزانه فردی و توهم نمی‌شود، بلکه می‌کوشد تا با کمک متن و نوشتار که منصفه ظهور اندیشه اوست، ابتدا بحران را بشناساند (اسپریگنز، ۱۳۹۷: ۵۱)؛ از این رو، بحران یا بحران‌شناسی اولین قدم اندیشمند سیاسی است. سپس او در قدمی دیگر، می‌کوشد تا علل و زمینه‌های پیدایش این بحران را شناسایی و بیان نماید، به نحوی که عامل قابل اتهام

1. Tomas A. Spragens

2. Understanding Political Theory

زنی و تعقیب معرفی شود. این مرحله یعنی شناسایی علل بحران، دومین مرحله از مدل فکری اسپریگنز است. در مرحله دیگر از مدل اسپریگنز، اندیشمند سیاسی می‌کوشد تا راهکار یا راه‌حل‌های ملموس برای برون رفت از بحران و نیل تا جامعه آرمانی را ارائه کند و نسخه‌ای اجرایی و دست‌یازدنی برای مخاطب یا ذی‌نفعان که می‌تواند تمامی عناصر جامعه باشند، توصیف کند. در مرحله دیگر، اسپریگنز معتقد است که اندیشمند می‌کوشد تا آرمان‌شهر یا جامعه آرمانی خود را نه در غایت و قالبی خیالی و دست‌نیافتنی، بلکه در قامت یک رویداد قابل دسترس توصیف نماید و بدین‌تریب، مخاطب را مجذوب این تصویر آرمانی سازد (اسپریگنز، ۱۳۹۷).

بدین ترتیب، می‌توان گفت که اسپریگنز در نظریه خود نوعی قالب برای نظریه‌شناسی در اندیشه سیاسی ارائه کرده است. اسپریگنز با این بیان ساده و کارآمد، نظریه خود را قابل تعمیم به هر دوره تاریخی دانسته است. او می‌کوشد تا توانمندی کاربست نظریه خود را با میراث اندیشه سیاسی غرب از عهد باستان تا دوران معاصر تطبیق دهد؛ از همین رو، برای تبیین بهتر نظریه خود مدام مراحل چهارگانه این نظریه را با اندیشه‌های افلاطون در بحران عدالت آتن، ماکیاولی در بحران ثبات ایتالیا، هابز در بحران اقتدار، جان لاک در بحران مشروعیت، فیلسوفان عصر روشنگری در بحران «رژیم کهن»، برک در بحران مدنیّت، مارکس در بحران نظام سرمایه‌داری و روسو در بحران برابری اخلاقی می‌سنجد و به روشنی قابلیت تطبیق رهیافت بحران را با اندیشمندان مختلف در ادوار مختلف نشان می‌دهد و با تخصیص صفتی به بحران هر عصر و بازتاب آن در اندیشمندی که روایت‌گر آن بحران بوده، به ابتکار هوشمندانه «ادوار- بحران‌ها - اندیشه‌های توصیف‌گر بحران» دست می‌زند (اسپریگنز، ۱۳۹۷: ۵۷-۷۵، ۱۳۶-۱۵۰).

واضح است که خاصیت مهم مدل اسپریگنز برای فهم اندیشه سیاسی قابلیت دردارندگی طیف‌های متنوع از متون اندیشمندان مختلف از ادوار مختلف تاریخی با قابلیت تعمیم به سایر ادوار زمانی و جغرافیایی متنوع است تا بدین ترتیب هر متن روایت‌گر بحران سیاسی و اجتماعی قابل فهم ساز شود؛ در این میان، تأکید اسپریگنز بر هم‌زمانی سیاسی و اجتماعی بودن هر بحران نیز قابل تأمل است که در نهایت به ادبیات بحران‌زدایی یعنی شناخت هر متن حاوی اندیشه سیاسی بر اساس بحران جامعه مؤلد بحران می‌انجامد (اسپریگنز، ۱۳۹۷: ۴۵). طیف متنوع اندیشمندانی که اسپریگنز کوشیده است تا بر اساس نقطه مشترکی به نام بحران گرد یکدیگر جمع آورد و با استخراج مدل مورد

نظر، این مدل را برای شناخت آثار اندیشمندان مختلف کاربردی سازد، این اجازه را به راقم این سطور می‌دهد تا یک تاریخ‌نگار در نیمه دوم سده بیستم در ایران را نیز به واسطه یکی از آثارش در مقام یک اندیشمند سیاسی مورد بررسی قرار دهد. در حقیقت، در اینجا نیز آدمیت یک راوی بحران است، با این تفاوت که او مستقیماً و ضرورتاً در جامعه‌ای که بحران آن را توصیف می‌کند، زیست نمی‌کند، بلکه در مقام یک تاریخ‌نگار می‌کوشد تا افق دید خود را با جامعه دیروز هم‌خوان سازد و بکوشد تا شواهد و داده‌های تاریخی را در مقام واقعیت‌های عینی جامعه به کار گیرد تا بدین ترتیب، به بازسازی دوباره جامعه‌ای که در باب آن سخن می‌گوید، نائل آید. البته علقه‌های عمیق انسانی، یعنی هم‌زادپنداری و هم احساس‌پنداری تاریخ‌نگاران میان تاریخ‌نگار با جامعه تاریخی، البته ویژگی نوشتار تاریخی آدمیت است، با این تأکید و اصرار که او در مقام یک ایرانی نیز فراتر از مسأله احساسات انسانی، میان جامعه زمانه زیسته عصر خود با جامعه ایرانی عصر مشروطیت احساسی یگانگی و در منشی وطن‌دوستانه این دو جامعه را دو دوره از حیات یک ملت مفروض بداند.

۳. آدمیت و ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران

ایران از دوران باستان، الگویی ایرانی، منطقه‌ای و سپس فرمانطقه‌ای از دولت و حکمرانی ارائه داده بود که در روزگاران هخامنشی تا پایان ساسانی بر فلات مرکزی ایران و جهان ایرانی پیرامون حکم می‌راند، اما با سقوط ساسانیان تا سقوط خلافت عباسی بغداد در ۶۵۶ ق. ایران در سلطه خلافت اسلامی-عربی اداره شد و هرچند ایرانیان به روزگار عباسیان توانستند سیادت عربی را به چالش بکشند و در حقیقت، ساختار خلافت عباسی را با هویتی ایرانی بازسازی کنند و خود نیز در قالب حاکمیت‌های طاهری، صفاری، زیاری، بویه‌ی و خوارزمی استقلال خویش را تا حدود به دست آورند، اما این صفویان بودند که در ۹۰۷ ق. توفیق یافتند تا هویت ایرانی و تشیع را در قالب حاکمیتی ایرانی بازسازی کنند و در برابر تهاجم عثمانیان از غرب و ازبکان از شرق نیز از آن دفاع نمایند (پیرنیا و اقبال آشتیانی، ۱۳۸۲؛ سیوری، ۱۳۷۴). به رغم سقوط صفویان در شورش افغانه در ۱۱۳۴ ق. فرهنگ سیاسی ایران چنان پیوسته بود که تمام دوران افشاری، زندی و قاجاری را با هویت سیاسی مستقلی، حتی در برابر تهاجمات استعماری انگلیسی‌ها در جنوب و شرق و روس‌ها در شمال دوام آورد، لیکن با وضع بد معیشت مردم و عدم رفاه مطلوب در نیمه دوم عصر قاجار و آستانه ظهور مشروطیت و فقدان دولت کارآمد وضع به آشفتگی نهاد به نحوی که راجر سیوری

ظهور قاجاریه را چنین توصیف کرده است: «از بخت بد قاجاریه، آنان وارث دستگاه حکومتی بودند که کلیدهای آن یا به دور انداخته شده و یا گم شده بود (سیوری، ۱۳۷۴: ۲۵۳)».

در شرایطی از فقدان دولت و بحران در ایران، ایرانیان به واسطه بهره‌مندی از گسترش ارتباطات عصر مدرنیسم و سفرهایی که دیگر فراتر از شاه و سفرای او، به برخی اندیشمندان و تاجران نیز تعمیم یافته بود و به برکت گسترش نهضت چاپ و ترجمه که دسترسی به آثار فکری و مرتبط با فواید مدرنیسم را آسان می‌نمود و نشر روزنامه در ایران، نوعی از پخش فرهنگی غرب بر ایران روی داد. روشنفکران این دوره یا در اصل مدرن‌گرایان یا تجدّدخواهان، پیشگامان این عرصه بودند؛ تجدّدخواهان در برابر برتری مطلق اقتصاد، صنعت، سیاست و اجتماع در اروپا، به گروه‌های متعددی تقسیم می‌شدند. در مواجهه با مدرنیسم، عملاً جامعه ایرانی به چند دسته تقسیم می‌شد؛ عده‌ای مانند محمد کاشف به جای مبانی صرفاً نظری تجدّد، عیناً به سراغ فواید شاخصه‌های صنعتی آن مانند راه‌آهن می‌رفتند (کاشف، ۱۳۷۳). هم‌چنان‌که در جهان عرب و کشورهای اسلامی، اندیشه‌های ملی - قومی و دموکراسی‌خواهی از غرب تأثیرگذار شده بود و موجب تحولات نوگرایی اسلامی در کسانی مانند اسدآبادی، محمد عبده، امین و رشید رضا گردیده بود (حتی، ۱۳۸۰: ۹۳۸-۹۴۵)، در جهان ایرانی نیز تأثیرات مدرنیسم غربی به ایجاد روحیه ملی - ناسیونالیسم ایرانی و دموکراسی‌خواهی منجر شده بود، با این تفاوت که فرهنگ ایرانی و زبان فارسی، نوگرایی تجدّدخواهانه ایران‌گرا را در یک طیف قرار داده بود که ممکن بود عملاً در برابر طیف دیگر یعنی نواندیشی اسلامی ایرانیان قرار دهد که راه تحول را از مسیر تحول در ساحت دین در عین پایبندی بدان می‌دیدند و به جریان اسدآبادی در جهان اسلام نزدیک‌تر بودند. از این میان، فهرست آثار تاریخ‌نگارانه اندیشمندان ایرانی عصر تجدّد در کارنامه آدمیت بیشتر شامل طیف اول یعنی کسانی مانند آخوندزاده کرمانی است که با روحیه‌ای ایران‌گراتر راه‌حل مدرن شدن را در گروش به غرب در مبانی و اصول و تحول در نگاه شناختی و حتی دینی و جایگزینی آن با علم و صنعت و همزمان تقویت حس وطن‌پرستی ایرانی می‌دیدند.

فریدون آدمیت در سال ۱۲۹۹ ش، زاده شد و مدارج علمی را از ابتدایی در مدرسه دارالفنون تا دکترا در رشته حقوق در دانشگاه تهران با ارائه رساله خود درباره زندگی و اقدامات سیاسی امیرکبیر در ایران پشت سر گذارد. وی جذب وزارت خارجه دولت وقت

ایران گردید و با پیشرفتی سریع به مقام‌های عالی‌رتبه سیاست خارجی مانند دبیری سفارت ایران در لندن، دبیری نمایندگی دائم ایران در سازمان ملل متحد و سفارت ایران در لاهه، فیلیپین و هند دست یافت. فهرست آثار وی در تاریخ ایران متنوع و عمدتاً بر تحولات اجتماعی و سیاسی، اندیشمندان عصر مشروطیت، موضوعاتی مانند دموکراسی در ایران و چهره‌هایی تاریخی چون امیرکبیر متمرکز است. پرداختن به موضوعات پرچالشی چون اقلیت‌های دینی و آیینی در ایران، غرب و مدرنیسم و آثار آن در ایران، اندیشمندان سکولار ایرانی عصر مشروطیت همواره برای او طیف‌هایی از علاقه‌مندان به آثار و نیز منتقدان را به همراه داشته است که گاه تناقضاتی مانند جمع‌آوری نسخه‌های آثار وی از سوی مأموران امنیتی از بیم واکنش مخالفان تا اصرار دربار برای در دسترس بودن همین آثار رقم زده است. تصمیم او بر کناره‌گیری از مقام‌های سیاسی در اوج پیشرفت و درخواست بازنشستگی زود هنگام و آغاز نوعی انزوای فردی که برخی آن را به عدم تمایل به ادامه همکاری با دستگاه پهلوی و شخص شاه به سبب روحیه غرور دستگاهی و فردی ایشان دانسته‌اند نیز از موضوعات قابل توجه در زندگی اوست (صوفی‌نیارکی، ۱۳۸۳: ۳۹-۵۲؛ نراقی، ۱۳۸۷: ۷۲-۷۳).

کتاب *ایدئولوژی نهضت مشروطیت/آدمیت* برای اولین بار در سال ۱۳۵۵ ش. در تهران به چاپ می‌رسد. این اثر با حدود پانصد صفحه در چهار فصل اصلی یعنی «شکست اصلاحات، تشکّل نهضت مشروطه‌خواهی، فلسفه اجتماعی و سیاسی و عصر حکومت ملّی» و شانزده بخش جزئی به چگونگی شکل‌گیری اندیشه و نهضت مشروطیت در ایران تا استقرار اولین دولت‌های مشروطه پرداخته است (آدمیت، ۱۳۵۵).

۴. پیشینه

اهمیت تاریخ‌نگاری آدمیت در تاریخ‌نگاری معاصر فارسی موجب آن بوده است که آثار وی در بسیاری از مطالعات تاریخ‌نگاری معاصر ایران مورد بهره‌سایر تاریخ‌پژوهان و پژوهشگران حوزه‌های متنوع علوم تاریخی و انسانی قرار گیرد. به همین ترتیب، پژوهش‌هایی نیز به وی و آثارش پرداخته‌اند. از جمله این آثار می‌توان به ایران در قرن بیستم: تاریخ‌نگاری و فرهنگ سیاسی^۱ (۲۰۰۹) و تاریخ ایران مدرن (آبراهامیان،^۲ ۲۰۱۲) اشاره داشت. برخی از آثار او در تاریخ‌نگاری به انگلیسی نیز ترجمه شده است (آدمیت،^۳ ۲۰۲۲).

1 *Iran in the 20th Century: Historiography and Political Culture*

2 Abrahamian

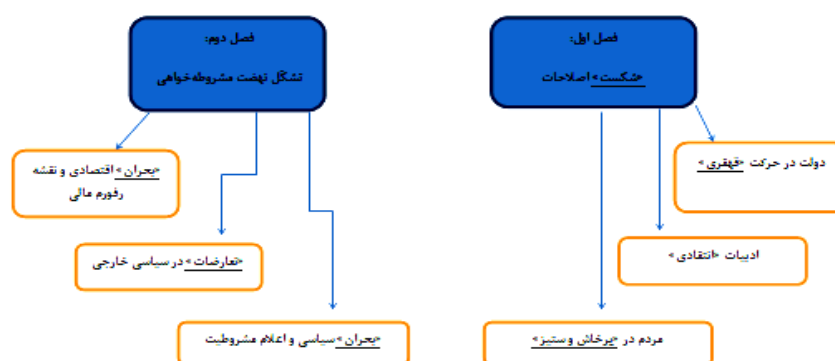
3 Adamiyat

مجموعه‌ای از تکنوگاری‌های پژوهشی در باب تاریخ‌نگاری و شخصیت آدمیت و نگاهی به آثار و رویکردهای تاریخ‌نگارانه او پرداخته‌اند که از آن جمله می‌توان به مقالاتی به قلم دهباشی (۱۳۸۷)، خادم آدم (۱۳۸۷)، حقدار (۱۳۸۷)، نوذری (۱۳۸۷)، هرمیداس‌باوند (۱۳۸۷)، نراقی (۱۳۸۷) و دولت‌آبادی (۱۳۸۸) اشاره داشت که در مجموع، بخشی از ادبیات آدمیت پژوهشی در فارسی را شکل می‌دهند. برخی از همین دست پژوهش‌ها به مطالعه مقایسه‌ای تاریخ-نگاری آدمیت با تاریخ‌نگاران دیگری مانند عبد الهادی حائری پرداخته‌اند (پزشکی، ۱۳۸۸). صوفی‌نیارکی (۱۳۸۳) نیز نگاهی منتقدانه به زندگی، تاریخ‌نگاری و اندیشه سیاسی آدمیت داشته است.

۵. نظریه بحران

۵-۱. روایت بحران

همچنان که رویکرد اصلی اسپریگنز بر مبنای بحران است، تلاش اصلی او نیز آن است تا با تکیه بر شواهد متن، بحران مدّ نظر هر متفکر را با ویژگی‌های اختصاصی عصر و جامعه او شناسایی، نام‌گذاری و قابل تشخیص سازد. در متن *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران* شاید بحران بارزترین ویژگی مطلع اثر یا از نظر تاریخی دوران ورود به مشروطیت باشد. این امر به روشنی در یکصد و هفتاد صفحه اولیه اثر و آشکارا در عناوین دو فصل اول و زیر عناوین آنان دیده می‌شود:

در تمام فصل یک و دو و البته در بسیاری از دیگر بخش‌های اثر، آدمیت به روشنی به تبیین جنبه‌های مختلف بحران می‌پردازد و عملاً نشان می‌دهد که ایران در آستانه مشروطه از ورطه شدید بی‌سامانی در رنج بوده است؛ این رنج در ابتدای اثر با پروژه «شکست اصلاحات» توصیف شده است و معانی نمادین چون «قهقری» نه نشان‌دهنده

یک بحران مزمن، بلکه نشان‌دهنده نقطه‌ای پایانی از حیات اجتماعی و سیاسی یک ملت است که در عرصه بین‌المللی دارای «تعارضات» هستند، در داخل «بحران سیاسی» دارند، از «بحران اقتصادی» رنج می‌برند و از این رو، با یکدیگر در «پرخاش و ستیزی» دائم قرار گرفته‌اند تا بخشی از نظام بی‌عدالتی حاکم را با خود تسویه‌گری فردی با یکدیگر جبران نمایند و ادبیات «انتقادی» روشنفکران نیز در همین چارچوب تولید شده است.

مسئله بحران هم از جهت قرار داشتن در طلیعه مباحث آدمیت و هم از نظر برجسته شدن در عالی‌ترین سطح بروز یعنی گزینش عیان‌ترین معانی مرادف بحران در عناوین فصول اول و دوم و زیر عناوین این دو فصل به روشنی تطبیق بحران با مدل اسپریگنز را نشان می‌دهد. اساساً واژه‌شناسی بحران شامل واژگان «شکست؛ قهقری؛ پرخاش و ستیز؛ انتقاد؛ بحران (با ۲ تکرار)؛ و تعارضات» در عناوین و زیر عناوین به قدری عمیق، شلاقی و تکان‌دهنده انتخاب شده‌اند که مدل بحران را فریاد می‌زنند. علاوه بر عناوین فصول اول و دوم، در سراسر اثر، بحران مستقیماً با حدود ۶۰ بار بسامد به کار رفته است، در حالی که افزون بر این، واژگان، عبارات و گزارش‌های نزدیک بدان با کلیدواژه‌گانی مانند قحطی،

گرسنگی، بی‌نظمی و بیماری، ظلم (۱۲۷ بسامد) و استبداد (۱۸۹ بسامد) عملاً به ترسیم سیمای بحران پرداخته‌اند.

به نظر می‌رسد که یکی از روش‌های آدمیت در توصیف بحران، همین شروع شلاق‌وار از مطلع اثر باشد، بدین ترتیب که با عناوین و زیر عناوین و سپس عبارات نخستین هر بخش، با جملاتی کوتاه و گاه بریده، بحران توصیف می‌شود و سپس جزئیات در ادامه آورده می‌شود، گویی اندیشمند بیانی تلخ و برنده دارد که باید ابتدا نیشتروار وارد شود و بعد جای باز کند؛ برای نمونه در مطلع فصل اول این گزاره دیده می‌شود: «از ۱۲۹۸ تا نیمه ۱۳۱۴ دولت مطلقاً راه قهقرا می‌پیمود: قدرت اقتصادی‌اش تحلیل می‌رفت؛ مرجعیت و اعتبار سیاسی‌اش را در افکار عام به تدریج از دست می‌داد؛ هیچ اصلاح اجتماعی سر نگرفت؛ و نفوذ امپریالیسم خارجی به اوج خود می‌رسید. با وجود آنکه فکر ترقی در حوزه دستگاه حکومت هیچ‌گاه نمرد، هر کوشش اصلاح‌طلبانه‌ای باطل گشت (آدمیت، ۱۳۵۵: ۳)». در ادامه، جزئیات و داده‌های تاریخی روایت‌گر بحران به توسط تاریخ‌نگار آورده شده‌اند. برخی از این گزارش‌ها عیناً واژه بحران را در بر دارند: «بار دیگر باز بحران پولی بازار را به هیجان آورد - و در معاملات و دادوستد بسته شد. نوشته‌اند: صرافان و تمام مردم به صدا در آمده بودند؛ نزدیک بود شورش برپا شود (آدمیت، ۱۳۵۵: ۴۶)» و در برخی دیگر جای‌ها، توصیفات گزارش دهنده مستفید مفهوم کلی بحران است و از همین رو، تاریخ‌نگار (آدمیت) ترجیح داده است تا آنها را انتخاب و ارائه کند: «اوضاع عمومی غیر عادی است... در نارضایتی عامه مردم تردیدی نیست (آدمیت، ۱۳۵۵: ۴۶)».

آدمیت با ترسیم سطح بحران در دو عرصه سیاسی و اجتماعی حتی موضوعاتی مانند ترور ناصرالدین‌شاه را جزئی از تراوش‌ها این بحران می‌داند (آدمیت، ۱۳۵۵: ۵۰) و در نهایت، تکیه اصلی بحران را بر بحران مالی یا اقتصادی می‌گذارد: «فشار بحران مالی در هر حال مؤثرترین عوامل تعیین کننده سرنوشت حکومت‌ها بود (آدمیت، ۱۳۵۵: ۱۰۳)».

۵-۲. بازخوانی بُن‌های بحران

در مدل اسپریگنز، اندیشمند پس از شناسایی بحران باید به رسواسازی عوامل، زمینه‌ها و یا ریشه‌های بحران بپردازد. با وجود شفافیت بیشتر بحران، ریشه‌های بحران و سایر مراحل اسپریگنزی مانند راه‌حل‌ها و آرمان‌ها شاید باید در مسیری دشوارتر و از تو در تویی، مفاهیم مستقیم و معکوس بازشناسی شوند. به نظر می‌رسد که آدمیت مهم‌ترین ریشه،

عامل یا زمینه بحران را در «مطلقیت» دنبال می‌کند و حتی این مفهوم در عناوین و زیر عناوین فصول نیز دوباره به چشم می‌خورد.

هم‌چنان که مطلقیت در اینجا در برابر مشروطیت تلقی شده است، به نظر می‌رسد که آدمیت، سیاست مطلقه و مطلقیت به ترتیب با بسامد ۴۱ و ۲۳ تکرار را تقریباً با استبداد با بسامد ۱۸۹ مرادف فرض داشته است که روی هم با بسامدی بیش از ۲۵۰ تکرار از مضامین تقریباً پرتکرار هستند. در بخش هفتم، در ذیل مبحث نظریه سیاست مطلقه، آدمیت در مقام مناظره و ردیه علیه محمد رفیع طباطبائی نظام‌العلمای تبریزی صاحب رساله حقوق دول و ملل یا تحفه خاقانیه بر می‌آید و تعریض‌هایی نیز به آثار و عقاید سید حسین موسوی صاحب رساله تشکیل ملت متمدن و ابوالحسن مرنندی می‌زند. از نظر آدمیت این سه تن و سایر همفکران آنان از مدافعان تخطئه حقوق مردم و آزادی اعتراض ایشان بر ضد حاکمیت مطلق و مستبد بوده‌اند و جدل تاریخی آدمیت با ایشان عملاً مسیری است برای دفع مطلقیت سیاسی و یا حاکمیت استبداد (آدمیت، ۱۳۵۵: ۱۹۵ به بعد).

تلاش آدمیت در اینجا بر آن است تا با اهتمام به مفهوم «مردم» که در اثرش با ۴۶۰ بسامد از پرکاربردترین مضامین است، نقش اجتماعی و سیاسی، حقوق مردم در شناخت و پیگیری سرنوشت خویش و کنش‌گری ایشان با ماهیت کنش اعتراضی حتی در شرایط حاکمیت فاسد استبدادی را در جایگاه اصول مهم فلسفه سیاسی و اجتماعی تبیین نماید. روش آدمیت هرچند چنان است که از مسیر داده‌های تاریخی پیش می‌رود و عملاً در تاریخ روشی داده محور را دنبال می‌کند، اما خود در مقامی بازی‌گرانه دست‌کم با ۱۰۰ بار تکرار مضمون «اعتراض» در عین گزارش‌های تاریخی و یا تحلیل خویش، اعتراض را از بدیهی‌ترین حقوق عمومی در برابر استبداد نشان می‌دهد. هرچند اعتراض ماهیتی کمتر سامان یافته دارد و ممکن است به هر نوع کنش از پیش برنامه‌ریزی‌نشده‌ای در برابر استبداد و جلوه‌های مختلف آن اشاره داشته باشد، اما به نظر می‌رسد بسامدهای قیام (۲۴) تکرار و انقلاب (۱۰۵ تکرار) صورت جریان یافته تر واکنش‌های اعتراضی در برابر علت بحران یا همان مطلقیت باشند.

هرچند مضامین مرتبط به ریشه‌های بحران از نظر تنوع لاغری بخش را شامل هستند، اما تبیین محوری مسأله را به عهده دارند؛ در حقیقت، مطلقیت و حاکمیت مطلقه مفاهیمی محدود، اما ستبر و کلان‌شمول از نظر مفهومی هستند که در برابرشان، تنها جمیع راهکارهای خرد و کلان تاریخ‌نگار/ اندیشمند در مرحله سوم اسپریگنزی یعنی راه- حل می‌تواند به حل بحران و نائل آمدن جامعه به آرمان‌شهر یاری رساند. از همین رو، آدمیت چه بر اساس تحلیل و چه بر اساس انتخاب گزارش‌ها می‌کوشد تا به تبیین رابطه میان ریشه اصلی بحران (مطلقیت) با پیریشانی ناشی از بحران بپردازد؛ برای نمونه، «تفویض حقوق مردم، به معنای نفی حکومت مطلقه دانسته شده است (آدمیت، ۱۳۵۵: ۸)»؛ تمامی تلاش‌های اعتراضی مانند اعتراض‌نامه‌های مردم بی‌پناه از ظلم عاملان دولتی و یا ورود دینامیت و نارنجک مدرن به کشور و توزیع در میان عامه به منظور طغیان و یا نقد دستگاه حاکمیت در قهوه‌خانه‌ها که منجر به بستن آنها توسط حاکمیت می‌گشت، واکنش- های عادی مردم در برابر مطلقیت تعریف شده‌اند (آدمیت، ۱۳۵۵: ۳۲).

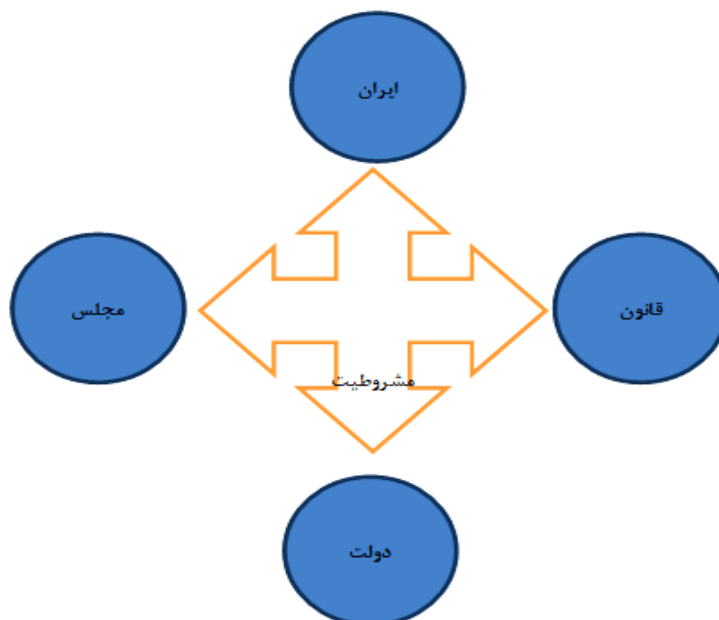
نمی‌توان این موضوع را نیز نادیده گرفت که گذار جامعه بشری از عصر قرون وسطایی به عصر صنعت و تجدد، بر جامعه ایرانی نیز اثرگذار بوده و بخشی از این تلقی، تفاوت در رویکرد شناختی میان پیشگامان تجدد و وابستگان به سنتی بود که در آن، قدرت مطلقه مشروعیت داشت؛ این موضوع از ابتکار فکری آدمیت در این که برای شناساندن ریشه بحران یا مطلقیت به سراغ تبریزی یا برخی از دیگر چهره‌های وابسته به سنت می‌رود و می‌کوشد در دیالکتیکی تاریخی آنان را به چالش بکشد، به خوبی روشن است. از سوی دیگر، این مبادرت، نشان از آن دارد که دوران مدرنیسم بر روند شناختی جامعه و یا اندیشمند / تاریخ‌نگار اثر داشته است، بدین ترتیب که شاخصه‌هایی مانند «مردم» با بسامد پرتکرار ۴۶۰ و رعایا و رعیت با بسامد جمعاً ۱۹۰ بسامد اعتبار یافته‌اند و حقوق آنان با بسامد ۳۲۷ حائز اعتبار گشته است. حتی در جایی به وضوح در جدل مفروض با مدافعان و مدعیان مطلقیت، میان انسان و حیوان بر وجه مشترک «حیات» تأکید شده و بر همین مبنا، استدلال شده است که نمی‌بایست میان حاکم با رعیت هیچ امتیاز برتری منجر بهره‌مندی سیاسی - اجتماعی حاکم در برابر مردم در نظر گرفته شود، زیرا اساساً آنان ماهیتی مشترک از طبایع انسانی - حیوانی دارند (آدمیت، ۱۳۵۵: ۷۲).

۵-۳. کشف راه‌حل‌ها

اسپریگنز معتقد است که اندیشمند زمانی که به نگارش اندیشه مبادرت دارد، پیش از هر چیز به دنبال آن است تا به تجویز راه‌حل‌هایی بپردازد که فکر می‌کند، می‌توانند به جامعه در برون‌رفت از بحران یاری رسانند (اسپریگنز، ۱۳۹۷: ۱۵۴). در نگاه به اثر آدمیت از این منظر و تلاش برای شناخت سومین مرحله از مدل اسپریگنز در این اثر، به نظر می‌رسد که شمار بیشتری از مضامین و بخش‌های متعددی از اثر به راه‌حل‌ها معطوف هستند؛ مهم‌ترین موضوع در اینجا توجه به رابطه میان هدف و وسیله است (اسپریگنز، ۱۳۹۷: ۱۸). راه‌حل‌ها در اینجا مشخصاً به معنای وسیله هستند؛ اما این وسیله یا وسایل در چه قالبی قابل شناسایی هستند؟ به نظر می‌رسد مهم‌ترین وسیله در اینجا همان «مشروطیت» باشد که از عنوان کتاب در این اثر بروز یافته است و سپس در عناوین و زیر عناوین فصول و بخش‌ها پراکنده شده و با دست‌کم حدود ۷۰۰ مضمون در سراسر اثر پراکنش یافته است.

مشروطیت با طیف وسیعی از مضامین، در نظر تاریخ‌نگار «یک نظام» و جلوه‌ای از «تفکر سیستمی» است که با گذار افراد مخدوش نمی‌گردد (مدوز، ۱۳۹۵). در حالی که اسپریگنز معتقد است هر اندیشمند سیاسی یک باورمند متعصب به نظم است و نظم بزرگ‌ترین گمشته در نظر اندیشمند است (اسپریگنز، ۱۳۹۷: ۵۱)، آدمیت نیز با بسامدی ۸۰ تایی نظم را به کار گرفته است و آن را گاه عجین و یا مرادف «ترقی» (با ۲۴۱ بسامد) «(برای نمونه آدمیت، ۱۳۵۵: ۳۲) و «قانون» (برای نمونه آدمیت، ۱۳۵۵: ۴۵) به کار برده است؛ و البته در تضاد یا دوگانه میان نظم قانونی و مطلقیت، این مطلقیت است که نافی و مانع نظم قانونی بر شمرده می‌شود، چنان‌که مثال چنین می‌آورد: «همین اوان به شرحی که گذشت تحت‌فشار حوادث، باز فکر اصلاح حکومت جلوه مذبحخانه‌ای کرد؛ میرزا محسن خان مشیرالدوله به وزارت عدلیه آمد و مسئولیت ایجاد نظم قانونی به عهده او سپرده شد (رجب ۱۳۰۹)؛ اما دیدیم که در بنیاد سیاست تغییری ندادند و حکومت در جهت سابق حرکت کرد (آدمیت، ۱۳۵۵: ۴۵)». از همین روست که او نظم را مولود نظام یا دستگاهی به‌هم پیوسته با تار و پودی از «دولت، مجلس، قانون و کشور» می‌داند و این عناصر در مجموع شکل‌دهنده نهضت مشروطیت در نظر آدمیت هستند. نگاه به بسامدهای برتر اثر به وضوح این سیستم یا نظام را نشان می‌دهند؛ مضمون نظام با بیش از ۲۰۰ بسامد مشخصاً نگاه سیستمی نگارنده را بیان می‌دارد. این نظام، برآمده از نظامی نه در زندگی و احوال فردی و یا سیاست منزل نیست، بلکه نظامی است که در تمام ارکان یک جامعه جریان دارد و در

مجموع با عنوان دولت نوین و برخوردار از یک تفکر مرکزی نظام بخش یعنی قانون معرفی می‌شود. مضامین چهارگانه بر سازنده مشروطیت یعنی «دولت، مجلس، قانون و کشور» در صدر مضامین پرتکرار اثر قرار دارند؛ دولت با بیش از ۸۰۰ بار تکرار، هویت گمشده جامعه‌ای بحران‌زده‌ای است که آدمیت به توصیف آن مشغول است؛ مضمون قانون با بیش از ۴۸۰ بسامد و مضمون مجلس با بیش از ۱۰۰۰ بسامد از شکل‌دهنده‌های اصلی شبکه مضامین نگارنده هستند و مضمون «ایران» با بیش از ۷۳۰ تکرار عملاً مفهوم ملی‌گرایه جامعه‌ای را بیان می‌دارد که نسخه تجویزی نهایی و مرکزی نگارنده یعنی مشروطیت برای آن ارائه شده است.

واضح است که مشروطیت نه در خلأ، بلکه در زمینه واقعیتهای به نام یک کشور یعنی ایران اتفاق می‌افتد؛ این وجه در شناخت نظریه سیاسی مورد توجه اسپریگنز نیز دیده می‌شود. در حقیقت، او اندیشمند سیاسی را نه فیلسوفی خانه‌نشین و متفکر در خصوص خلقت و سرنوشت ماهیت انسانی، بلکه اندیشمندی واقع‌گرا می‌داند که به جزئیات و کلیات حیات عینی جامعه و ملت خویش می‌اندیشد (اسپریگنز، ۱۳۹۷: ۱۷۴)؛ درست در همین جاست که تأکیدات آدمیت بر هویت مستقل ایران به عنوان یک کشور معنا می‌یابد و حتی به عنوان یکی از دیگر آثار مخرب مطلقیت، سیاست خارجه این ملت در جدال با رقبای بیرونی تا مادام داشتن قانون و دولت سازمان‌مند داخلی محکوم به شکست دانسته می‌شود؛ مضامین

استعمار یعنی دست‌اندازی قدرت‌های دیگر بر منافع ملت ایران با بیش از ۳۶ بسامد و ایجاد حساسیت نسبت به دو قدرت برتر استعمارگرانه بین‌المللی در برابر ایران یعنی انگلستان و روسیه هر یک به ترتیب با ۳۲۰ و ۲۹۷ بسامد، در همین راستا قابل تحلیل هستند.

بر خلاف تاریخ‌نگاری سنتی ایرانی - اسلامی که عنایتی کمتر به افراد فرودست و ناپیدای جامعه یعنی مردمان گمنام، اما هویت‌بخشان زندگی و حیات اجتماعی داشت، اجتماع توسط آدمیت برجسته می‌شود و در عناوین بخش‌ها با عباراتی مانند «دموکراسی اجتماعی، ادبیات اجتماعی و رده اجتماعی» بروز می‌یابد تا مهم‌ترین مخاطبان و ذی‌نفعان مشروطیت یعنی مردم عادی جامعه که با مضمون حدوداً ۴۵۰ بار تکرار شده «مردم»، مضامین رعیت و رعایا (جمعاً ۱۷۰ بسامد)، «اجتماع» (۴۴۵ بسامد)، «جامعه» (۸۰ بسامد) و «حقوق» مردم (۳۲۷ بسامد) بارها دیده شده‌اند و ناترازی عدالتی میان آنان با عاملان حاکمیت مطلقه با مضمون «ظلم» (۱۲۰ بسامد) برجسته شده است، در سراسر اثر هویتی عجین با مشروطیت یافته باشند.

۴-۵. بر ساخت آرمان‌شهر

در حالی که مشروطیت مهم‌ترین راه‌حل در مسیر برون‌رفت از بحران معرفی گردیده است، برای این برون‌رفت باید هدفی غایی تصور گردد تا با تشکیل دوگانه میان آن و بحران، جهان بدون بحران یا جهان به سامان یا همان آرمان‌شهر تصور گردد و مسیر تا رسیدن بدان روشن شود. تصور و توصیف آرمان‌شهر که در مدل اسپریگنز به روشنی بر آن تأکید شده است (اسپریگنز، ۱۳۹۷: ۱۲۱)، می‌بایست در اثر آدمیت نیز قابل بازشناسی باشد.

در حالی که وجوه بحران «بی‌نظمی، اعتراض، پرخاش، بی‌پولی و فشار اقتصادی و ظلم ناشی از بی‌قانونی بر مردم» معرفی و مطلقیت به عنوان ریشه تمام آنان شناخته و مشروطیت و حاکمیت دولت و قانون راه برون‌رفت از آن تلقی می‌شود، آرمان‌شهر آدمیت باید دارای نظم، آرامش، رفاه، قانون، عدالت، اعتبار مردم در برابر حاکمیت و برخوردار از حکومت قانون و مجلس باشد. مهم‌تر از همه آن‌که این آرمان‌شهر نه در فضایی افلاطونی، فلسفی و خیالی، بلکه طبق مدل اسپریگنزی باید در مجالی واقعی و در عینیتی سیاسی و اجتماعی و با قابلیت الگوبرداری در دسترس باشد (اسپریگنز، ۱۳۹۷: ۱۷۴).

به نظر می‌رسد که آدمیت با روحیه‌ای نزدیک به جریان تجددخواهانه ایرانی یعنی علاقمند به تحول شناختی در مسیر مدرنیسم با اتکا هم‌زمان به علاقه‌های قلبی به ایران

به عنوان میهن، در گزینش داده‌ها و پردازش تحلیلی روایت تاریخ نهضت مشروطیت ایران یعنی در گام پردازش آرمان‌شهر، عملاً آن را در نوعی «ایران مدرن‌شده از نوع اروپایی» ترسیم کرده باشد (هرمیداس‌باوند، ۱۳۸۷: ۳۹۰-۳۹۱؛ صوفی‌نیارکی، ۱۳۸۳: ۳۳-۴۲). تلاش آدمیت برای تأکید بر هویت ملی ایرانی که مضامین آن از بالاترین رتبه‌های مضامین اثر به شمار می‌آیند (مثلاً ایران با ۷۳۴ تکرار) به وضوح نشان می‌دهد که او بر هویت مستقل کشور ایران تأکید دارد و آن را در برابر استعمار و کشورهای انگلستان و روسیه به روشنی تفکیک می‌کند. هم‌زمان با این روحیه ملی‌گرایانه، آدمیت اروپا را در قالب مدلی از تمدن یعنی عجین با مدرنیته، قانون و احترام به مردم در برابر حاکمیت، به عنوان آرمان‌شهر خود ترسیم می‌نماید. اروپا خود با ۶۷ بسامد و فرنگ که تقریباً معادل مفهومی آن است با بسامدی بسیار مشابه یعنی ۶۶ بسامد، مورد توجه تاریخ‌نگار است و افزون بر آن، مفهوم اروپایی بودن که نماد مطلوب برای بیان مضامین ترقی (بیش از ۲۰۰ بسامد)، مترقی (۳۱ بسامد)، پیشرفت (۳۰ بسامد) و رفاه (۸ بسامد)، قانون‌مداری و نظم است در نظر تاریخ‌نگار دارای اهمیت است.

آرمان‌شهری اروپا در داده‌های اثر، حتی منتسب به بزرگان سیاسی، به روشنی دیده می‌شود؛ گزارشی بیان می‌دارد که ناصرالدین‌شاه، در بن‌بست ناکارآمدی دولت به آرمان-شهر غرب اشاره قیاسی دارد: «سفر سوم شاه به فرنگ که پیش آمد وزیران برای کنگاش در امر اصلاحات به دربار فراخوانده شدند (محرم ۱۳۰۶)؛ این بار شاه بدون هیچ تناسبی کار مجلس انگلیس و مجلسیان آنجا را به رخ وزیران کشید [و گفت]: اجزای مجلس انگلیس هم مثل شما آدم‌اند و ریش دارند، چطور شده است که آنها امورات دولت انگلیس را فیصل می‌دهند و شما می‌خورید و می‌خواهید؟ (آدمیت، ۱۳۵۵: ۱۱)». در آرمان‌شهر مشروطیت، قانون اروپایی در قلب هر تحول سازنده قرار دارد و این گونه است که تلاش تجدّدخواهان برای بهتری بر مبنای نگارش قوانینی مشابه اروپا و تلاش مخالفان علیه چنین قوانینی چنین توصیف می‌شود: «بدین قرار به تدوین کتاب قانون برآمدند؛ ترتیب کار چنین بود که هر جزوی که نوشته می‌شود نخست در مجلس امنای دولت خوانده شود و پس از تصویب به صحنه شاه برسد. جزوه‌های اول بر اساس قوانین فرنگستان فراهم آمد، اما از آغاز همان کسانی که به‌جز خوردن مال مردم و تقلّب در حساب دیوان دیگر چیزی نمی‌دانستند، بنا گذاردند به ایراد گرفتن به قوانینی که سال‌ها حکمای فرنگستان

زحمت‌ها در نوشتن آن کشیده بودند. نایب‌السلطنه وزیر جنگ و داخل و امین السلطان وزیر اعظم نقشه قانون نویسی را برهم زدند (آدمیت، ۱۳۵۵: ۱۳).

آدمیت درست در مسیر اسپریگنزی به انتخاب داده‌ها پرداخته است و در عبارات، هم-زمان که بحران و ریشه‌های آن نمایان است، راه‌حل و آرمان‌شهر نیز دیده می‌شود؛ برای نمونه، می‌توان یک گزارش را با هر چهار مرحله اسپریگنزی تحلیل نمود: «امین‌الدوله بصیرانه گفت: پادشاه تازه احساس می‌فرمایند که کار ایران چه مشکلات لاینحل در پیش دارد یعنی چون نمی‌خواهیم بر ضد اختیارات شاهزادگان خائن چیزی بگوییم، چون تأسی خودمان را به ترتیبات فرنگی ننگ می‌دانیم، کار اصلاحات سر نمی‌گیرد. (آدمیت، ۱۳۵۵: ۱۹)»

بحران	ریشه‌های بحران	راه‌حل	آرمان‌شهر
کار ایران چه مشکلات لاینحل در پیش دارد؛	نمی‌خواهیم برضد اختیارات شاهزادگان خائن چیزی بگوییم؛	کار اصلاحات؛	ترتیبات فرنگی

چنان‌که در عبارت «ترتیبات فرنگی» که دقیقاً معادل قوانین و آیین‌نامه‌های اروپایی است، دیده می‌شود، در آرمان‌شهری که آدمیت از انتخاب گزارش‌ها و یا تحلیل‌های مستقیم خود بر ساخته است، تقریباً روال مدرنیسم اروپایی یا غربی جاری است و در حقیقت، تمدن مدرن غربی الگوی آرمانی مدّ نظر اوست که آدمیت مایل است آن را در کشور خود ببیند. گزارش‌های منتخب او این را به روشنی بیان می‌دارند؛ مثلاً: «انتخاب مسیر جامعه به سوی قوانین بشری اداره جامعه که ماهیتی سکولار و غیردینی دارند را مایه غایی عاقبت بخیری اسلاف و آبادی در و دیوار و معموریت و آسودگی مردم می‌داند» (همان، ۱۴).

البته در نظر آدمیت غرب ضرورتاً جغرافیای اروپا نیست، بلکه جغرافیای فرهنگی منطبق با مدرنیسم و تمدن غربی است که حتی می‌تواند در شرقی‌ترین جغرافیا و فرهنگ‌ها مانند ژاپن که بسامدی ۲۸ تکرار دارد نیز جلوه یابد؛ در شرایطی که این کشور به‌رغم مدرن شدن، به فرهنگ سنتی و ملی خود خدشه‌ای وارد نساخته است. برای نمونه، آدمیت گزارشی بدین شرح را آورده است: «اشکال الفباء ژاپن هزار مرتبه مشکل‌تر از ماست. این ملت با وجود این اشکالات تدریسی در اندک زمان از تحصیل علوم و صنایع و از رموز ملک‌داری و کسب مدنیت پیشی گرفته‌اند و صنایعی بر پا کرده که عقلاً را به

حیرت انداخته‌اند (آدمیت، ۱۳۵۵: ۹۳). او هم‌زمان گزارش‌های مربوط به نکوهش بردگی در اعصاری در اروپا را مورد توجه قرار می‌دهد تا از مفهوم آزادی انسان دفاع کند و پیش‌بینی نماید که در آمریکا نیز بردگی برافتد و حتی تبار بردگان به برتری رسند (آدمیت، ۱۳۵۵: ۸۴). بدین ترتیب، مدرنیسم اروپایی و اصول حاکم بر آنکه وجه غالب آن قانون‌گرایی و حاکمیت قانون بوده است، آرمان‌شهر آدمیت را شکل می‌دهد. این آرمان‌شهر ماهیتی غیر انسانی و متصلّب در برابر احوال فردی انسان‌ها ندارد، بلکه حتی ضامن حیات درخور شأن انسان است و از همین روست که «آزادی» با ۲۷۱ بسامد، «دموکراسی» با ۹۹ بسامد و «حریت» با ۳۹ بسامد ویژگی‌های معنایی این آرمان‌شهر را شکل می‌دهند.

۶. زمانه زیسته اندیشمند

تأکید اسپریگنز در نظریه مفهومی بحران بر آن است که اندیشمند روایت‌گر بحرانی است که نظاره‌گر آن است. از آن‌جا که تاریخ برای تاریخ‌نگار به مثابه عینیت واقع است و تاریخ-نگار با دوره تاریخی مورد پژوهش نوعی هم‌زیستی فکری احساس می‌کند، مفروض ابتکاری پژوهش حاضر بر آن است که تاریخ‌نگار عملاً نظاره‌گر جامعه تاریخی است، بدین ترتیب، او به رغم عدم زیست در زمان بروز حوادث در جامعه مورد روایت، از آن جدا نیست، گویی که عیناً نظاره‌گر آن است و بحران آن را بحران زمانه زیسته خود می‌داند. با وجود طرح این مفروض ابتکاری در این پژوهش، نمی‌توان این نکته را مغفول داشت که شباهت احساسات، اندیشه‌ها، روال‌ها، تجربیات و تصمیم‌های انسانی در ادوار مختلف تاریخی، همواره مفهوم مشهور «تکرار تاریخ» را به ذهن متبادر می‌سازد، هرچند حوادث تاریخی یگانه و منحصر به فرد هستند؛ حال، با طرح این موضوعات، می‌توان مفروض دیگری را نیز ارائه داد، بدین شرح که ممکن است اندیشمند/تاریخ‌نگار در ارائه روایتی از بحران در جامعه تاریخی یعنی جامعه‌ای که در گذشته بوده و جامعه زیسته تاریخ‌نگار نیست، عملاً به دنبال کشف شباهت‌ها و یا روال‌هایی مشابه باشد، یعنی تاریخ-نگار عملاً بحران، ریشه‌های بحران، راه‌حل عبور از بحران و جامعه آرمانی دوره تاریخی را با جامعه زیسته خود از یک جنس بداند. در این صورت، یکی از اهداف تاریخ‌نگار را علاوه بر روایت بحران در جامعه تاریخی، ارائه راهکار برای جامعه زیسته او نیز می‌توان مفروض دانست.

به فرض قرین به واقع بودن این مفروض اخیر، شواهد اندکی از این موضوع شاید در این زمینه رهنمون باشند. به رغم پرکاربرد بودن بسامدهای پرتکرار شاه (۴۵۰ بار) و

پادشاه (۸۸ بار) در اثر و در حالی که میان امضای فرمان مشروطه تا انقراض قاجاریه و استقرار دولت پهلوی تنها حدود دو دهه فاصله است، تقریباً در اثر هیچ اشاره‌ای به استقرار حاکمیت پهلوی و زنجیره حوادث مهم منجر بدان چون سوم اسفند ۱۲۹۹، استقرار دولت سردار سپه، تشکیل مجلس مؤسسان و تحولات جامعه ایرانی در این گذار قدرت نشده است؛ به عبارت دیگر، به رغم نزدیکی و پیوستگی روال‌های تاریخی جامعه ایرانی از نهضت مشروطیت تا استقرار پهلوی و تحولات قابل ملاحظه عصر پهلوی که جامعه ایرانی را به جامعه آرمان‌شهری با مدل غربی نزدیک‌تر ساخت، سکوتی مطلق اثر را در این زمینه فراگرفته است. در کنار این سکوت، توجه به زمان انتشار اثر یعنی سال ۱۳۵۵ ش؛ یعنی درست در آستانه انقلاب سال ۱۳۵۷ ش. در ایران که به سقوط دولت پهلوی انجامید و مبانی مهمی از آن عملاً حاکمیت پهلوی در جلوه نمادین شاه را بروزی از مطلقیت در جامعه ایرانی قلمداد می‌کرد، این مفروض اخیر را بیشتر تقویت می‌کند.

علاوه بر اینها، عبارتی در مطلع اثر یعنی «به دوست و همکارم هما ناطق» نیز حائز توجه است. هما ناطق از استادان تاریخ دانشگاه تهران و فردی بوده است که فعالیت وی دست‌کم به عنوان یکی از منتقدان حاکمیت پهلوی در ایران آستانه انقلاب ۱۳۵۷ ش. حتی موضوعی شناخته شده است (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۴: ۴۲-۴۳) که می‌تواند به‌جز رابطه میان تقدیم یک اثر از سوی دوست و همکاری به دوست و همکار دیگر، نشانه‌ای از مفروض اخیر یا تلاش آدمیت برای ارائه کل اثر به آنچه برداشت وی از مطلقیت در جامعه زیسته او بوده، به شمار آید. به عبارت دیگر، ممکن به نظر می‌رسد که آدمیت به‌رغم سوابق همکاری در ساختار حاکمیت پهلوی، در مراتبی صاحب نظرات انتقادی به بخش‌های از ساختار اجرایی کشور بوده است که در شیوه کناره‌گیری او از خدمات دولتی نیز بروز یافته و حتی ممکن است آدمیت در آستانه بروز انقلاب ۱۳۵۷ ش. مراتبی از یک تحوّل قریب‌الوقوع در جامعه سیاسی ایران را احساس کرده باشد.

۷. نتیجه

پژوهش حاضر در پاسخ به این پرسش که آیا مراحل چهارگانه «بحران، علل بحران، راه-حلّ بحران و جامعه آرمانی» در نظریه اسپریگنز قابل بازشناسی در روایت آدمیت از انقلاب مشروطه ایران در کتاب وی با عنوان *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران* خواهد بود، شکل گرفت و تلاش کرد برای ارائه پاسخی علمی به پرسش فوق این مراحل اصلی را ترتیب دهد:

- الف- ارائه نمایی کلی از مدل نظریه بحران اسپریگنز
- ب- ارائه تصویری اجمالی از شخصیت نگارنده و اثر او
- ج- شناسایی، استخراج و تحلیل مضامین و عباراتی از اثر آدمیت که قابل تطبیق با مراحل چهارگانه بحران، ریشه‌های بحران، راه‌حل بحران و آرمان‌شهر بدون بحران باشند؛
- اینک با دستاوردهای حاصله از این مراحل، به‌ویژه مرحله سوم، می‌توان مهم‌ترین دستاوردهای پژوهش حاضر را به شرح ذیل تبیین و ارائه داشت:
- هرچند اسپریگنز مدل مفهومی بحران را مدلی برای فهم نظریه‌های سیاسی دانسته است، اما قرابت‌های موضوعی علوم سیاسی و علوم تاریخی، می‌تواند به این ابتکار پژوهش حاضر پاسخی مثبت دهد، بدین شرح که مدل اسپریگنز اساساً در علوم تاریخی یعنی شناخت متن تاریخ‌نگارانه‌ای که روایت‌گر دوره‌ای از تجربه سیاسی باشد، کاربرست دارد، به‌ویژه زمانی که موضوع مورد پژوهش تاریخ‌نگار عمومی و شمولی فراگیر مانند سرنوشت تاریخی یک جامعه را در برداشته باشد؛
- از آنجا که تاریخ‌نگار در انتخاب گزارش‌های تاریخی و ارائه تحلیل‌های مبتنی بر این گزارش‌ها در موضوعات فراگیر مرتبط با دوره‌ای تاریخی از حیات اجتماعی و سیاسی یک ملت، خود در مقام اندیشمند سیاسی و اجتماعی بروز می‌یابد یعنی بر اساس اندیشه بازی-گرانه خود به انتخاب داده‌ها، گزارش‌ها و ارائه تحلیل می‌پردازد، او عملاً در مقام نظریه-پرداز سیاسی عمل کرده است و اثر تاریخ‌نگارانه او، نظریه سیاسی او نیز در شمار است؛
- اشراف، تسلط و تمرکز فکری آدمیت بر تاریخ مشروطه ایران، او را به اندیشمند اختصاصی عصر مشروطیت تبدیل کرده است؛ از این رو، او با انتخاب هوشمندانه گزارش‌های تاریخی مدّ نظر خویش و ارائه تحلیل‌های مبتنی بر آنان، به نظریه سیاسی خود در باب مشروطیت ایران پرداخته است.
- در کتاب *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، آدمیت به مثابه یک اندیشمند سیاسی و اجتماعی در روند داده‌ها، چهار مرحله بحران، ریشه‌های بحران، راه‌حل بحران و آرمان‌شهر بدون بحران را به وضوح به منصفه ظهور گذاشته است؛ در این مراحل، بحران ابعاد مختلف حیات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایرانیان را فراگرفته است و از شاه تا رعیت گرفتار آن و ناتوان در دفع آن هستند.
- آدمیت ریشه اصلی بحران را مطلقیت یا نظام سیاسی مطلقه می‌داند که با مفهوم قانون در تضاد است و عملاً تمامی دیگر بحران‌ها و آسیب‌ها مانند بحران اقتصادی، زیادی

خواهی حاکمان و فساد آنان، ناتوانی حاکمیت از اصلاحات ساختاری که مهم‌ترین آن نگارش و تدوین قانون سازمان بخش است، همگی تابعی از مطلقیت هستند. - آدمیت از زبان گزارش‌ها و داده‌ها، راه‌حل بحران را در نهضت مشروطیت یعنی تحول ساختاری برای گسست مطلقیت و راهگشایی برای تدوین قانون، تشکیل مجلس و سامان‌دهی دولت قانون می‌داند.

- غایت اهداف سازنده یا همان آرمان‌شهر در گزارش‌های منتخب آدمیت، کشور مستقل و دارای هویت ملی ایران است که از تمام ویژگی‌های مدرنیسم، به‌ویژه حاکمیت قانون و دولت قانونی و جامعه دارای رفاه که در آن هر یک از مردم دارای آسایش و حقوق فردی خویش هستند، بهره‌مند باشد و این سیمایی است که اروپا یا فرنگ آن را تجربه کرده است.

- پیشنهاد می‌شود کاربری مدل‌های مفهومی مطالعه متون سیاسی، از جمله مدل اسپریگنز که با ضمیمه‌ای از روش تحلیل مضامین در این پژوهش کاربری یافت و یک اثر ۵۰۰ صفحه‌ای را به صورتی بسیار مختصرتر و با بیانی روشمند در اختیار قرارداد، در دیگر متون مشابه و ارزشمند تاریخ‌نگارانه ایران مورد پژوهش قرار گیرد تا دامنه بهره‌مندی جامعه امروز را در هر دو سطح نخبگانی و عمومی از این آثار تعمیم و توسعه بخشد.

منابع

- آدمیت، فریدون (۱۳۵۵) *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*، تهران: پیام.
- اسپریگنز، توماس (۱۳۹۷) *فهم نظریه‌های سیاسی*، ترجمه فرهنگ رجایی، تهران: آگه.
- پزشکی، محمد (۱۳۸۸) «بررسی مقایسه‌ای تاریخ‌نگاری فریدون آدمیت و عبد الهادی حائری»، *آینه پژوهش*، شماره صص ۱۱۵، ۱۱-۱۷.
- پیرنیا، حسن، اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۲) *تاریخ ایران: تاریخ مفصل ایران*، تهران: بهزاد.
- حتی، فیلیپ (۱۳۸۰) *تاریخ عرب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: آگه.
- حقدار، علی‌اصغر (۱۳۸۷) «تاریخ‌نگاری دکتر فریدون آدمیت»، *بخارا*، شماره ۵، صص ۲۸۲-۲۸۹.
- خادم آدم، ناصر (۱۳۸۷) «اندیشه‌ها و آثار فریدون آدمیت»، *بازتاب اندیشه*، شماره ۱۰۰، صص ۶۳-۷۱.
- دهباشی، علی (۱۳۸۷) «کتابشناسی آثار و تألیفات دکتر فریدون آدمیت»، *بخارا*، شماره ۵، صص ۲۷-۳۵.
- دولت‌آبادی، محمود (۱۳۸۸) «فریدون آدمیت این پرنده کوچک»، *بخارا*، شماره ۷۰، صص ۳۵۹-۳۶۴.
- سیوری، راجر (۱۳۸۱) *ایران عصر صفوی*، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز، چاپ دهم.
- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۴) «به یاد هما ناطق»، *بخارا*، شماره ۱۱۰، صص ۴۰-۴۳.
- صوفی‌نیارکی‌نجفی، تقی (۱۳۸۳) «نگاهی منتقدانه به زندگی، تاریخ‌نگاری و اندیشه سیاسی فریدون آدمیت»، *آموزه*، شماره ۴، صص ۲۹-۵۴.
- کاشف، محمد (۱۳۷۳) *قواعد راه‌هن*، به کوشش محمدجواد صاحبی، تهران: میراث مکتوب.
- مدوز، دنلا اچ (۱۳۹۵) *تفکر سیستمی*، ترجمه عادل آذر و حامد فلاح تفتی، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

مسکوب، ترانه (۱۳۸۷) «گزارش سمینار فریدون آدمیت و تاریخ‌نگاری ایران معاصر»، بخارا، شماره ۶۷، صص ۳۸۷-۳۵۴.

نراقی، احسان (۱۳۸۷) «به یاد دکتر فریدون آدمیت»، بخارا، شماره ۶۵، صص ۷۰-۷۳.
 نوذری، حسین‌علی (۱۳۸۷) «طرحی نو در اندیشه‌های تاریخی و شیوه‌های تاریخ‌نگاری: تأملی در رویکرد روش-شناسی تحلیلی - انتقادی و پارادایم تحقیقی - پژوهشی در آثار فریدون آدمیت»، بخارا، شماره ۶۵، صص ۳۳۱-۳۵۱.

هرمیداس‌باوند، داود (۱۳۸۷) «دکتر فریدون آدمیت و اندیشه دموکراسی در ایران»، بخارا، شماره ۱۳۸۷، صص ۳۹۶-۳۹۰.

Abrahamian, E., 2012. *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press.

Adamiyat, F., 2022. *Problems in Iranian Historiography*, Translated by Thomas M. Ricks, Published online by Cambridge.

Adamiyat, F., 1976. *The Ideology of Iran's Constitutional Movement*, Tehran: Payam. [In Persian].

Dehbashi, A., 2008. "A Bibliography of Dr. Fereydoun Adamiyat's Works and Publications," Bokhara, Issue 65, pp. 27-35. [In Persian].

Dowlatabadi, M., 2009. "Fereydoun Adamiyat, This Little Bird," Bokhara, Issue 70, pp. 359-364. [In Persian].

Haqdar, A., 2008. "The Historiography of Dr. Fereydoun Adamiyat," Bokhara, Issue 65, pp. 282-289. [In Persian].

Hitti, P., 2001. *The History of the Arabs*, translated by Abolghasem Payandeh, Tehran: Agah. [In Persian].

Hormidas-Bavand, D., 2008. "Dr. Fereydoun Adamiyat and the Idea of Democracy in Iran," Bokhara, Issue 65, pp. 390-396. [In Persian].

Iran in the 20th Century: Historiography and Political Culture (2009) Edited by Touraj Atabaki, London: I. B. Tauris.

Kashef, M., 1994. *The Benefits of Railways*, edited by Mohammad Javad Sahebi, Tehran: Miras-e Maktoub. [In Persian].

Khadem-Adam, N., 2008. "The Thoughts and Works of Fereydoun Adamiyat," Baztab Andisheh, Issue 100, pp. 63-71. [In Persian].

Maskoub, T., 2008. "Report on the Seminar on Fereydoun Adamiyat and Contemporary Iranian Historiography," Bokhara, Issue 67, pp. 354-387. [In Persian].

Meadows, Donella H., 2016. *Systems Thinking*, translated by Adel Azar and Hamed Falah Tafti, Tehran: Imam Sadiq University. [In Persian].

Naraqi, E., 2008. "In Memory of Dr. Fereydoun Adamiyat," Bokhara, Issue 65, pp. 70-73. [In Persian].

Nozari, H., 2008. "A New Approach to Historical Thoughts and Historiography Methods: Reflections on Analytical-Critical Methodology and Research Paradigms in Fereydoun Adamiyat's Works," Bokhara, Issue 65, pp. 331-351. [In Persian].

Pezeshki, M., 2009. "A Comparative Study of the Historiography of Fereydoun Adamiyat and Abdolhadi Haeri," Ayeneh Pezhuhesh, Issue 115, pp. 11-17. [In Persian].

- Pirnia, H., Eqbal Ashtiani, A., 2003. The History of Iran: A Detailed History of Iran, Tehran: Behzad.[In Persian].
- Savory, R., 2002. Iran During the Safavid Era, translated by Kambiz Azizi, Tehran: Nashr-e Markaz, Tenth Edition.[In Persian].
- Shafi'i-Kadkani, M. R., 2015. "In Memory of Homa Nategh," Bokhara, Issue 110, pp. 40-43.[In Persian].
- Spragens, T., 2018. Understanding Political Theories, translated by Farhang Rajaei, Tehran: Agah.[In Persian].
- Sufi-Niaraki-Najafi, T., 2004. "A Critical Look at the Life, Historiography, and Political Thought of Fereydoun Adamiyat," Amooz, Issue 4, pp. 29-54.[In Persian].